

Michał Skop (<https://orcid.org/0000-0001-9151-2279>)

Uniwersytet Śląski w Katowicach – Wydział Humanistyczny, Instytut Literaturoznawstwa

Pod lupą FBI. Kłopotliwy pobyt pisarza Hansa Marchwitzy w Ameryce¹

„W roku 1933 Hans Marchwita musiał emigrować, by uniknąć obozu koncentracyjnego.”² Tak rozpoczyna rozdział poświęcony twórczości pochodzącego z górnośląskiego Szarleja pisarza Marceli Ranicki w książce *Z dziejów literatury niemieckiej 1871–1954*. Druga połowa lat trzydziestych XX wieku to okres, w którym niemiecki publicysta, prozaik i poeta ze śląskimi korzeniami, dał się poznać nie tylko jako korespondent i pisarz emigracyjny, ale także jako uczestnik wojny domowej w Hiszpanii i działacz społeczny. Rekonstruując stacje jego drogi literackiej dostrzegamy, że zaangażowanie w ruchu robotniczym stanowiło istotny element jego zawodowej kariery. O jej początkach wspominał w wywiadzie wielokrotnie przywoływanym w artykułach i opracowaniach:

Nie umiem określić mojej narodowości. Urodziłem się w r. 1890 na Górnym Śląsku. Rodzice moi chodzili do polskiej szkoły, w domu mówiono po polsku, oczywiście górnośląską gwarą. Od dwudziestego roku życia mieszkam w Niemczech. Na Śląsku byłem górnikiem. W Zagłębiu Ruhry byłem górnikiem. Niemcy stały się moją ojczyzną, gdyż od czterdziestu lat walczę w niemieckim ruchu robotniczym³.

Urodzony 25 czerwca 1890 roku w Szarleju, dzisiaj dzielnicy Piekar Śląskich, Hans Marchwita już w młodości rozpoczął pracę w miejscowej kopalni „Nowa Helena” na płuczcze węgla oraz jako ładowacz. W 1910 roku opuścił Górny Śląsk i osiedlił się w Zagłębiu Ruhry, gdzie pracował nie tylko jako górnik, ale także jako korespondent i piszący robotnik.

Już w czasie mojej pracy w kopalni czułem pociąg do pisania. Dobrym mówcą nie byłem nigdy, ale nadmiar przeżyć wywoływał we mnie silną potrzebę podzielenia się nimi z innymi. Jednak dopiero wtedy, gdy zostałem bezrobotny, po raz pierwszy sięgnąłem po ołówek i zabrałem się do pisania⁴.

¹ Działania badawcze wsparte ze środków przyznanych w ramach programu Inicjatywa Doskonałości Badawczej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

² M. Ranicki, *Z dziejów literatury niemieckiej 1871–1954*. Warszawa 1955, s. 198.

³ Wywiad ukazał się 9 marca 1952 r. w warszawskim tygodniku społeczno-literackim „Wiś” 1952, nr 10 (344); cytowany także [w:] Z. Hierowski, *Młodość Hansa Marchwitzy*, „Odra” 1961, nr 2, s. 40.

⁴ H. Marchwita, *Moje pierwsze kroki*, [w:] Idem, *Pierwsze kroki i inne opowiadania*. Tłum. Maria Wisłowska. Warszawa 1952, s. 29.

Przebywając w Zagłębiu Ruhry Marchwitza dał się poznać również jako uczestnik i organizator górniczych strajków. Z powodu udziału w zbiorowym wystąpieniu w 1912 roku został zwolniony z kopalni, a po półrocznym okresie bezrobocia wykonywał dorywczo pracę brukarza. Podczas I wojny światowej trzy lata (1915–1918) walczył na froncie zachodnim. W 1919 roku wstąpił do Niezależnej Socjaldemokratycznej Partii Niemiec [Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands (USPD)]. Po powrocie do Niemiec w 1920 roku brał udział w strajku robotników w Zagłębiu Ruhry, który przeobraził się w rewolucję zapoczątkowaną przez Armię Czerwoną Zagłębia Ruhry [Rote Ruhr-Armee]. W tym samym roku wstąpił do Niemieckiej Partii Komunistycznej [Kommunistische Partei Deutschlands (KPD)] a trzy lata później, w 1923 roku, uczestniczył w wystąpieniach przeciwko zajęciu Zagłębia Ruhry przez oddziały francuskie. Za udział w kolejnych falach strajków robotniczych w 1924 roku został zwolniony z pracy; uważany powszechnie za niepożądanego pracownika nie uzyskał już zatrudnienia w przemyśle wydobywczym⁵.

W 1928 roku wstąpił do nowo powstałego Związku Pisarzy Proletariackich i Rewolucyjnych [Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller (BPRS)] a rok później udał się z delegacją pisarzy do Związku Radzieckiego. W latach 1930–1932 zaangażował się – wraz z Johannesem R. Becherem, Kurtem Kläberem Ludwigiem Rennem i Erichem Weinertem – w wydanie czasopisma „Die Linkskurve”, organu BPRS. W 1933 roku zmuszony został do emigracji do Szwajcarii, skąd jednak już w 1934 roku, głównie za sprawą swoich lewicowych i antyfaszystowskich poglądów, został wydalony. Jeszcze w tym samym roku otrzymał odmowę prawa przebywania na terytorium Francji, co skłoniło go do ukrywania się początkowo w Zagłębiu Saary, później w Paryżu. W okresie tym nie osłabło jednak jego zaangażowanie ideowo-polityczne. W 1935 roku uczestniczył w I Międzynarodowym Antyfaszystowskim Kongresie Pisarzy w obronie kultury, z kolei w czasie wojny domowej w Hiszpanii w latach 1936–1938 walczył przeciwko oddziałom generała Franco (obok innych niemieckich pisarzy jak Willi Bredel, Eduard Claudius [właśc. Eduard Schmidt], Gustav Regler, Ludwig Renn, Bodo Uhse, Erich Weinert) w batalionie im. Ernsta Thälmana wchodzącym w skład XI Brygady Międzynarodowej⁶.

W sierpniu 1940 r., po zajęciu Francji przez wojska nazistowskie, Marchwitza został internowany i przebywał w obozie w Marsylii. Stamtąd, w czerwcu 1941 roku, udał się na Ellis Island i starał się o wjazd do Stanów Zjednoczonych. Był jednym z ponad stu trzydziestu dwóch tysięcy niemieckojęzycznych emigrantów, którzy między 1933 a 1945 rokiem opuścili Europę i jednym z trzydziestu niemieckich pisarzy emigracyjnych, którym przyznano azyl w Stanach Zjednoczonych⁷, głównie dzięki zaangażowaniu amerykańskich lewicowych kolegów. Spośród ponad dwustu wniosków

⁵ Por. M. Skop, *Hans Marchwitza – „Arbeiterschiftsteller“ zwischen Schlesien, Ruhrgebiet und Potsdam*, „Orbis Linguarum“ 2018, vol. 47, s. 81–87.

⁶ Por. E. Naganowski, *Czołowi pisarze demokratycznej literatury niemieckiej*, „Polska Zachodnia. Tygodnik Ilustrowany” 1949, nr 47/8 (223/4), s. 5.

⁷ Por. H. Bungert, *Deutsche Emigranten im amerikanischen Kalkül. Die Regierung in Washington, Thomas Mann und die Gründung eines Emigrantenkomitees 1943*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“ 1998, H. 2, s. 253–268.

niemieckich twórców kilkudziesięciu z nich, głównie prominentów, poddano inwigilacji amerykańskich służb specjalnych i imigracyjnych – Centralnego Biura Śledczego [Federal Bureau of Investigation (FBI)] oraz Urzędu Imigracyjnego i Naturalizacji [Immigration and Naturalization Service (INS)]. Należeli do nich m.in. rodzina Mann (Thomas, Heinrich, Klaus, Erika), Ernst Bloch, Ferdinand Bruckner, Bertolt Brecht, Alfred Döblin, Lion Feuchtwanger, Oskar Maria Graf, Alfred Kantorowicz, Erwin Piscator, Erich Maria Remarque, Fritz von Unruh, Berthold Viertel, Franz Carl Weiskopf, Franz Werfel, Carl Zuckmayer oraz pisarze, którzy ostatecznie osiedli w Meksyku – m.in. Anna Seghers, Egon Erwin Kisch, Ludwig Renn i Bodo Uhse.

O początkach pobytu niemieckich uchodźców, głównie pisarzy i publicystów na Ellis Island, w największej placówce przyjmującej imigrantów z Europy na wschodnim wybrzeżu (podobnie jak wyspa Angel nieopodal San Francisco na zachodnim wybrzeżu) powstało niewiele opracowań i publikacji. Wprawdzie w wielu biografjach pojawia się tzw. „wątek amerykański” dotyczący na przykład kontaktów Bertolta Brechta z lewicową sceną kulturalną i polityczną w USA⁸, zainteresowania FBI i Wydziału Wywiadu Wojskowego [Military Intelligency Division (MID)] armii amerykańskiej osobą Klause Manna ze względu na jego skłonności homoerotyczne czy inwigilacji Thomasa Manna przez Biuro Służb Strategicznych [Office of Strategic Services (OSS)], protoplasty CIA⁹.

Marchwitza, podobnie jak F.C. Weiskopf, Alfred Kantorowicz i Ernst Bloch, został uznany przez FBI za komunistę. Pochodzący z Pragi Weiskopf około 1920 roku wstąpił do Komunistycznej Partii Czechosłowacji (KPČ) a w latach dwudziestych zajmował się pisaniem reportaży i pracą dziennikarza do gazet i czasopism¹⁰. Mieszkający wówczas w Zagłębiu Ruhry Marchwitza dzięki doświadczeniu pracy górnika szybko wrósł w ruch robotniczy, dał się poznać jako pracujący korespondent oraz autor powieści robotniczych *Sturm auf Essen* (1930) i *Schlacht vor Kohle* (1931) wydanych w serii „Czerwona powieść za 1 Markę [»Der Rote 1-Mark-Roman«]”, które już w 1931 zostały zakazane. Stacje życia Kantorowicza skierowały go za sprawą znajomości z lewicująco-burżuazyjnym autorem Bertoltem Brechtem w stronę KPD i udziału – podobnie jak w przypadku H. Marchwitzy – do walki podczas hiszpańskiej wojny domowej (służba w batalionie im. Wasilija Iwanowicza Czapaiewa XIII Brygady Międzynarodowej im. gen. Jarosława Dąbrowskiego). Rozczarowany rozwojem politycznym i gospodarczym NRD Kantorowicz w 1957 roku udał się do Niemiec Zachodnich, podobnie zresztą jak filozof marksistowski Ernst Bloch, który po powstaniu Muru Berlińskiego w 1961 roku osiadł w Tybindze.

28 czerwca 1941 roku, dzień po przybyciu do Nowego Jorku na statku SS Acadia, Marchwitza został przesłuchany przez członków specjalnej komisji śledczej [Board of Special Inquiry] w budynku głównym kompleksu imigracyjnego na Ellis Island.

⁸ Por. R. Grimm, *FBI-„Subjekt“ Bertolt Brecht Zum V. Internationalen Brecht-Kongress*, „The German Quarterly“ 1980, vol. 53, no. 3, s. 348–351;

⁹ Por. A. Stephan, *Im Visier des FBI. Deutsche Exilschriftsteller in den Akten amerikanischer Geheimdienste*. Berlin 1998, s. 8–9.

¹⁰ Ibidem, s. 201. Wszystkie tłumaczenia występujące w tekście, o ile nie podano inaczej, pochodzą od autora artykułu – MS.

Jak zauważa Alexander Stephan¹¹, niemiecki literaturoznawca od 1968 roku związany z amerykańskimi uniwersytetami, podczas dwugodzinnego spotkania urzędnicy INS pragnęli ustalić z jednej strony powiązania pisarza z ruchem komunistycznym, z drugiej określić zakres jego działalności jako robotniczego korespondenta, publicystę i redaktora lewicowych czasopism w okresie Republiki Weimarskiej. W przywołanym we fragmentach protokole czytamy, iż Hans Marchwita wyparł się nie tylko współpracy z czasopismem „Ruhr Echo”, w którym naczelny redaktor Alexander Abusch (1902–1982) publikował jego pierwsze artykuły, reportaże i szkice literackie¹², ale także związku z periodykami „Rote Fahne” i „Roter Front”. Przywołajmy zatem oryginalny zapis w protokole:

»Q[uestion]. Did you ever work for a news paper named Ruhr Echo? A[nswer]. No...
Q. Did you subscribe to it? A. No. Q. Did you ever read the newspaper? A. No.«¹³.

Skreślenia i odręczne notatki na stenogramie wskazują, – jak zauważa A. Stephan – że pracownicy INS byli dobrze poinformowani i wiedzieli również, iż Marchwita zdecydowanie mijał się z prawdą. W obliczu strategii obranej przez urodzonego w górnośląskim Szarleju literata jako puentę oddającą charakter przesłuchania można uznać notatkę, która definiuje jego pobyt w USA jako „wątpliwy tranzyt [»doubtful transit«]” do Meksyku. Na pytanie o udział w walkach podczas wojny domowej w Hiszpanii odpowiadał:

»Q. What induced you to join the Loyalist forces in Spain? A. Because this way I had a chance to fight Hitler. Q. And incidentally to help Stalin and his principles of government? A. I had nothing to do with Stalin«¹⁴.

Pisarz znalazł się w kręgu zainteresowań INS również dlatego, iż należał do grupy, którą tworzyli literaci, publicyści i działacze komunistyczni m.in. niemieckojęzyczny publicysta i prozaik o serbsko-żydowskich korzeniach Dragutin Fodor, pseudonim Theodor Balk (1900–1974), urodzony w Mysłowicach działacz społeczny i polityk Albert Norden (1904–1982) czy mniej rozpoznawalni, jak np. Elisabeth Freistadt i Ruth Jerusalem¹⁵. Wszyscy jednak wspierani byli przez organizację Komitet Pisarzy na Uchodźstwie Ligi Pisarzy Amerykańskich [Exiled Writes Committee der League of American Writers], będącej stowarzyszeniem literatów, dziennikarzy i krytyków założonym w 1935 roku przez Komunistyczną Partię Stanów Zjednoczonych (CPUSA). Powołana do życia jako organizacja antyfaszystowska odegrała znaczącą rolę nie

¹¹ Alexander Stephan urodził się w 1946 roku w Lüdenscheid, wykładał na Princeton University i University of California.

¹² Por. M. Skop, *Hans Marchwita – „Arbeiterschiftsteller“ zwischen Schlesien, Ruhrgebiet und Potsdam*, „Orbis Linguarum“ 2018, vol. 47, s. 81–87.

¹³ Board of Special Inquiry, Ellis Island, przesłuchanie Hansa Marchwitzy w dniu 28 czerwca 1941 r.; akta INS, s. 8, cytowane [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 212.

¹⁴ Board of Special Inquiry, Ellis Island, przesłuchanie Hansa Marchwitzy w dniu 28 czerwca 1941 r.; akta INS, s. 9, cytowane [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 212–213.

¹⁵ Por. A. Stephan, *op.cit.*, s. 212.

tylko podczas wojny domowej Hiszpanii ale także w zapewnianiu finansowego i moralnego wsparcia pisarzom przybywającym do Stanów Zjednoczonych. Agenci FBI umieścili Marchwitę na liście członków Komitetu Pisarzy na Uchodźstwie oraz w wykazie osób, wobec których można dokonać „zatrzymania w areszcie [»Custodial Detencion«]”. Z kolei we wrześniu 1944 roku sklasyfikowano jego akta jako „Sprawę Bezpieczeństwa – C (dla komunistów) [»Security Matter – C (for Communist)«]”¹⁶.

Dokładnie dwa dni po przesłuchaniu pojawił się na Ellis Island pisarz Franklin Brewster Folsom (1907–1995), jeden z założycieli Ligi Pisarzy Amerykańskich i jej sekretarz wykonawczy w latach 1937–1943 – jak dodaje A. Stephan – który w przypadku odmowy podczas niedanej próby wjazdu do Stanów Zjednoczonych Anny Seghers wcielił się w rolę jej sponsora. W przypadku Marchwitzy Folsom nie dysponował jednak dokładnymi i wiarygodnymi informacjami o swoim podopiecznym. Odpowiadając na wnikliwe i szczegółowe pytania funkcjonariuszy INS na temat wyboru osób, którym już we Francji postanowiono pomóc w dotarciu do USA, Folsom podzielił się refleksją:

»Our interest was humanitarian and literary... We tried to determine first whether they were writers and second whether they were bona fide anti Nazis...«¹⁷.

Z kolei w odpowiedzi na pytanie, czy organizacja wspierała komunistów pragnących udać się do Stanów Zjednoczonych, podkreślił:

»I am aware of the fact that there is a ruling in the immigration laws prohibiting those people who advocate the use of force or viloence.«¹⁸.

Ponieważ w przypadku Hansa Marchwitzy brakowało dokumentów tranzytowych, aby mógł kontynuować podróż do Meksyku, początkowo odmówiono mu zezwolenia na pobyt w Stanach Zjednoczonych. W dodatku jako obywatel Niemiec nie mógł w myśl dyrektywy z czerwca 1941 roku „pod żadnym warunkiem [»under no consideration«]”¹⁹ opuścić USA, w związku z czym nie mógł również kontynuować podróży do Meksyku. Ostatecznie urzędnicy imigracyjni niechętnie przyjęli Marchwitę, wypytując go o jego lewicowe przekonania. W końcu przyznano mu amerykańską wizę, którą następnie aż sześciokrotnie przedłużano. Zwolniony po kilku tygodniach z Ellis Island nie otrzymał pozwolenia na kontynuowanie podróży do Meksyku również z tego powodu, że jego docelowa wiza utraciła w międzyczasie ważność. Aby zapewnić sobie środki do życia przyjmował okazjonalne zlecenia (»painter’s helper«²⁰,

¹⁶ Por. M. Newton, *The FBI encyklopedia*. Jefferson NC – London 2003, s. 212, cytowane również [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 213.

¹⁷ Board of Special Inquiry, przesłuchanie Hansa Marchwitzy z dnia 30 czerwca 1941 r.; akta INS, s. 13, cytowane [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 213.

¹⁸ Board of Special Inquiry, przesłuchanie Hansa Marchwitzy z dnia 30 czerwca 1941 r.; akta INS, s. 15, cytowane [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 213.

¹⁹ Board of Special Inquiry, przesłuchanie Hansa Marchwitzy z dnia 30 czerwca 1941 r.; akta INS, s. 16, cytowane [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 213.

²⁰ Application to Extend Time of Temporary Stay z dnia 5 września 1944 r.; akta INS, s. 2, cytowane [w:] H. Bungert, *op.cit.*, s. 213.

»helper in building trade«²¹), głównie dzięki uzyskanemu zezwoleniu na pracę. Dodajmy, iż akta Marchwitzy gromadzone przez funkcjonariuszy FBI liczą 41 stron, choć prowadzone były jednak bez należytej skrupulatności, o czym informuje oryginalny zapis »extreme delinquency... in this matter«²².

We wspomnianej tutaj już książce *Z dziejów literatury niemieckiej 1871–1954* Marceli Ranicki kreśląc portret Hansa Marchwitzy poświęca wiele uwagi okresowi życia za oceanem, przytaczając fragmenty wspomnień pisarza, którymi podzielił się z polskimi czytelnikami w czasie swego pobytu w Polsce w 1952 roku²³. Pisarz sięgał pamięcią do jednego z wieczorów autorskich w antyfaszystowskim klubie w Nowym Jorku, po zakończeniu którego jeden z uczestników podszedł do niego, wyraził zachwyt dla jego osoby i zaproponował mu współpracę.

Doznałem jednak rozczarowania, gdyż szybko wyjaśniło się nieporozumienie. Nie moje utwory zrobiły wrażenie na owym osobniku, lecz moje barki, toteż pragnął mnie pozyskać jako pracownika. Był to bowiem malarz pokojowy i proponował mi pracę w charakterze ucznia malarskiego. Powiedziałem mu, że mam już 53 lata. Nie przejął się tym, gdyż widział, że ma do czynienia z krzepkim mężczyzną. Nie wahałem się długo, była to bowiem jedyna propozycja pracy, jaką mi w Ameryce uczyniono. Niełatwa to rzecz dla starego górnika i młodego pisarza (bo mimo 53 lat byłem wówczas pisarzem jeszcze bardzo młodym) uczyć się nowego zawodu. Muszę się pochwalić: spisałem się nienajgorzej. Szybko jednak porzuciłem pracę malarską. Zbyt niskie były stawki, by móc z tego żyć. Zacząłem pracować jako brukarz. Cementowanie trotnarów – to cięższa wprawdzie praca, ale za to stawki były nieco wyższe. Tak, muszę powiedzieć, że mój pobyt u „wujka Sama” nie był łatwy. Mimo wszystko znalazłem jednak czas, żeby wówczas także pisać. W Ameryce powstała duża powieść autobiograficzna *Moja młodość*²⁴.

W przywoływanej monografii *Z dziejów literatury niemieckiej 1871–1954* jej autor podsumowując powieść podkreśla, iż *Moja młodość* (1947, wyd. pol. 1950, tłum. Adolf Sowiński, Olga Ziemilska, Andrzej Ziemilski) jest „pod pewnymi względami najpoważniejszym osiągnięciem w dotychczasowym dorobku pisarza.”²⁵ W powieściowym obrazie drogi życiowej niemieckiego robotnika w pierwszych dwóch dekadach XX stulecia podzielonym na trzy części – spośród których pierwsza rozgrywa się na Górnym Śląsku w latach 1900–1910, druga przenosi akcję utworu do Zagłębia Ruhry i lat 1910–1915 a trzecia ukazuje losy na froncie zachodnim we Francji podczas pierwszej wojny światowej – ujawniły się, według Ranickiego, „w pełni charakterystyczne rysy epiki Hansa Marchwitzy”²⁶.

²¹ Application to Extend Time of Temporary Stay z 1945 r.; akta INS, s. 2, cytowane [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 213.

²² John Edgar Hoover, Memorandum do SAC [Special Agent in Charge], New York z dnia 20 lipca 1944 r., cytowane [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 214.

²³ W lutym 1952 roku odbył się wieczór autorski H. Marchwitzy w Klubie Międzynarodowej Prasy i Książki.

²⁴ M. Ranicki, *op.cit.*, s. 201–202.

²⁵ Ibidem, s. 201–202.

²⁶ Ibidem, s. 202.

W sumie *Moją młodość* uznać należy za cenną, choć tylko częściowo udaną, próbę literackiego uchwycenia zasadniczych rysów rozwoju typowego przedstawiciela nieświadomionej i niezorganizowanej części niemieckiej klasy robotniczej w pierwszym dwudziestoleciu naszego wieku. Z braków tego utworu sam autor dobrze zdaje sobie sprawę. W cytowanej poprzednio wypowiedzi z lutego 1952 r. stwierdził m.in. »Książka *Moja młodość* właściwie nie jest jeszcze gotowa. Dziwicie się, bo ukazała się już w wielu językach... Mimo sukcesów i nagród nie jestem jeszcze zadowolony z tej książki«²⁷.

Dodajmy, iż z początkiem lat pięćdziesiątych pojawiły się przekłady powieści m.in. na język słowacki (*Moja mladost*. Z nem. orig. prel. Jozef Puterák. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1951), bułgarski (*Mojata mladost*. Prevede ot nemski M. Vasileva. Sofija: Narodna kultura, 1952), węgierski (*Ifjúságom*. Fordító: Rác István. Bukarest: Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1955) – książka wydana nakładem Państwowego Wydawnictwa Literackiego i Artystycznego w Bukareszcie. Spośród dorobku Hansa Marchwitzy warto w tym miejscu odnotować pozostałe pozycje dostępne w języku polskim – powieści *Kumiacy* (1934, wyd. pol. 1951, tłum. Jerzy Rawicz) i *Powrót Kumiaków* (1952, wyd. pol. 1956, tłum. Zofia Petersowa), *Pierwsze kroki i inne opowiadania* (1950, wyd. pol. 1952, tłum. Maria Wisłowska) oraz zbiór reportaży *We Francji* (1949, wyd. pol. 1953, tłum. Teresa Jętkiewicz)²⁸.

W innej publikacji z 1964 roku Ranicki, już jako Marcel Reich-Ranicki, krytycznie spogląda na twórczość niemieckiego literata z korzeniami śląskimi.

Na emigracji ukazała się powieść Marchwitza *Kumiakowie*, historia rolnika, który przyjeżdża do Zagłębia Ruhry w poszukiwaniu chleba, zostaje górnikiem i przeżywa rozczarowania. O tej prymitywnej i naiwnej książce – to jego najlepsza książka – można przynajmniej powiedzieć, że ma pewną szczególną wartość dokumentalną. Dotyczy to również mocno autobiograficznej powieści »*Moja młodość*«, napisanej w Ameryce, przynajmniej pierwszej części, która zawiera opisy nędzy górnośląskiego górnika w okresie wilhelmińskim²⁹.

Literaturoznawca i germanista Marian Szyrocki (1928–1992) stwierdza, że szczególnie udana, nie tylko pod kątem kompozycyjnym jest część pierwsza powieści, dotycząca okresu 1900–1910, a więc lat trudnego dzieciństwa i młodości oraz część ostatnia – rozgrywająca się w czasie pobytu Petera Kumiaka we Francji³⁰. Część druga (czas, który bohater spędza w Zagłębiu Ruhry) jest – jego zdaniem, podobnie jak według Reicha-Ranickiego – „słabsza z powodu nagromadzenia ogromu nieistotnych szczegółów”³¹.

Podczas pobytu w Stanach Zjednoczonych Marchwitza wydaje własnym sumptem dwa tomy poezji *Untergrund* oraz *Wetterleuchten. Gedichte. A collection of anti-fascist*

²⁷ Ibidem, s. 203.

²⁸ Por. S. Bębenek (red.), *Bibliografia literatury tłumaczonej na język polski 1945–1977*. Tom 2. Warszawa 1978, s. 66.

²⁹ M. Reich-Ranicki, *Hans Marchwitza. Eine peinliche Legende*, [w:] Idem: *Ohne Rabatt. Über Literatur der DDR*. Stuttgart 1991, s. 21.

³⁰ M. Szyrocki, *Dzieje literatury niemieckiej*. Tom 2, Warszawa 1972, s. 191.

³¹ M. Skop, *Hans Marchwitza – „Górnik i pisarz” ze Śląska*, „Zaranie Śląskie” 2017, nr 3, s. 16.

poems (New York, 1942)³². Tam też powstaje większość opowiadań zebranych w tomie *Unter uns. Erzählungen aus älterer und jüngerer Zeit* (1950, wydanie rozszerzone 1954), zawierających wspomnienia i zapiski z życia górnika na Śląsku i w Zagłębiu Ruhry oraz wybrane stacje życia z pobytu we Francji i Hiszpanii³³. W leksykonie FBI odnaleźć można zapis, iż Marchwitza w swoich opowiadaniach, reportażach i szkicach krytycznie odnosił się do wielkomięskiej, kapitalistycznej przestrzeni miejskiej oraz symboli Ameryki:

In New York City, Marchwitza continued his writing, one essay contrasting the Statue of Liberty with the »concrete towers« behind it, »each of them a fortress of devil money«³⁴.

Z pewnością powyższe stwierdzenie nawiązuje do jednego z opowiadań *Das Land der Freiheit* pomieszczonych w tomie *In Amerika* (1961), wydanych jako jeden z ośmiu w serii *Hans Marchwitza. Werke in Einzelausgaben*, wznowionego jako *In Frankreich. In Amerika* (1971):

Statua Wolności machała z daleka pochodnią zwycięstwa. Za nią, zimno i ponuro, wznosiły się betonowe wieże z ich niezliczonymi kondygnacjami, z których każda była fortecą diabelskich pieniędzy, co sprawiało, że nawet chłodny uśmiech kamiennej damy na ogromnym cokole był w jakiś sposób przerażający i lodowato posępny³⁵.

W Nowym Jorku Marchwitza poznał córkę niemieckiego psychologa Williama Sterna (1871–1938), Hildę Stern (1900–1961), którą później poślubił³⁶. Kiedy w 1946 roku wystąpił o kolejne przedłużenie pobytu czasowego »temporary stay« argumentując, iż jego zezwolenie na opuszczenie kraju »exit permit«³⁷ w celu powrotu do Niemiec nie zostało wydane³⁸, Hilde i Hans Marchwitza złożyli w tym samym czasie wnioski wyjazdowy do Niemiec. Departament Stanu [State Department] sarkastycznie odniósł się wówczas do sytuacji, o czym świadczy odręczny dopisek »I want my cake + eat it too« na zachowanych dokumentach Hilde Marchwitz, aby przybyć do Niemiec z niemieckim obywatelstwem męża zachowując jednocześnie swoje amerykańskie (»which I price dearly«)³⁹. Jednak FBI nie widziało przeszkód w przyznaniu małżeństwu wizy

³² Patrz G. Albrecht, H. Greiner-Mai: *Schriftsteller der DDR*. Leipzig 1974, s. 355–367.

³³ Por. *Hans Marchwitza*, [w:]: I. Driesen, H. Haase, *Lexikon sozialistischer deutscher Literatur. Von den Anfängen bis 1945. Monographisch-biographische Darstellungen*. Leipzig 1964, s. 348–349.

³⁴ M. Newton, *op.cit.*, s. 212.

³⁵ H. Marchwitza, *In Amerika*. Berlin 1961, s. 20 oraz [w:] H. Marchwitza, *In Frankreich. In Amerika*. Berlin 1971, s. 298.

³⁶ W 1915 roku Marchwitza poślubił Bertę Ditschkowsky (ur. 1875), z którą miał córkę. Hilde Stern, siostra filozofa i pisarza Günthera Andersa (1902–1992) oraz pracownicy społecznej Ewy Michaelis-Stern (1904–1992), była jego drugą żoną. W 1962 roku po raz trzeci wstąpił w związek małżeński poślubiając Hildę Gottwick (1905–1993).

³⁷ Application to Extend Time of Temporary Stay; akta INS, maj 1946, s. 1 n, cytowane [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 213.

³⁸ Hans Marchwitza, zeznanie pod przysięgą, County of New York; akta INS z dnia 12 grudnia 1941 r., cytowane [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 213.

³⁹ List Hilde Marchwitz do Special Projects Division; akta Department of State, z dnia 28 sierpnia 1946 (sygn. 711.62115P/8–2846), cytowane [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 214.

wyjazdowej, mimo, iż w New York Field Office dysponowano osiemnastostronicowym sprawozdaniem datowanym na 22 września 1944 roku, w którym wskazywano na wspomnianą adnotację »Custodial Detencion«, »Security Matter – C«, współpracy z periodykami „Linkskurve”, „Internationale Literatur” i „Aufbau” oraz na okres internowania we Francji, podczas którego, w myśl raportu FBI:

»Subject has never tired to avail himself of a chance to leave internment camps«⁴⁰.

W 1946 roku Hilde i Hans Marchwitza osiedli się początkowo w Stuttgarcie, później z początkiem 1947 roku Poczdamie-Babelsbergu. Prozaik w powojennym okresie zaangażował się, podobnie jak wielu innych powracających z emigracji (m.in. Alexander Abusch, Johannes R. Becher, Andor Gábor, Karl Grünberg, Kurt Kläber, Alfred Kurella, Berta Lask, Ludwig Renn) w działalność związku proletariacko-rewolucyjnych pisarzy, piastując funkcję drugiego wiceprezydenta wschodnioniemieckiego związku pisarzy [Deutscher Schriftstellerverband (DSV)]⁴¹ oraz należąc do założycieli Akademii Sztuki NRD [Akademie der Künste der DDR (AdK)]. Na przełomie Hans Marchwitza 1950 i 1950 roku pełnił funkcję radcy w ambasadzie NRD w Pradze, w tym samym roku jego dorobek literacki uhonorowano nagrodą państwową, którą odebrał po raz kolejny w 1955 i 1959 roku. W tym 1959 roku otrzymał również nagrodę Wolnych Niemieckich Związków Zawodowych [Freier Deutscher Gewerkschaftsbund (FDGB)], zaś w kolejnym roku, 1961, Uniwersytet Humboldtów w Berlinie przyznał mu tytuł doktora honoris causa⁴².

Górnośląski publicysta, literat, tłumacz, popularyzator literatury niemieckiej i przyjaciel Hansa Marchwitzy Wilhelm Szewczyk (1916–1991) w jednym z felietonów publikowanych pod koniec stycznia 1965 roku w krakowskim „Życiu Literackim” w cyklu „Co robią Niemcy?” dzielił się refleksją po śmierci Marchwitzy, zmarłego 17 stycznia 1965 roku w Poczdamie:

Trudno mi pisać nekrolog tego pisarza, który w pewnej mierze należy do całej proletariackiej literatury świata. Łatwiej będzie mi podzielić się wspomnieniami, zwłaszcza, iż przed półtora rokiem jeszcze z nim rozmawiałem. Odwiedziłem go – a czyniłem to stale, gdy tylko znajdowałem się w Berlinie – w jego skromnej willi w Babelsbergu. Willa była skromna, choć cały Babelsberg, jak w ogóle Poczdam, kryje w cieniu starych drzew wille bogatsze i dostojniejsze. Mieszkał tu i na przemian dziwił się temu lub chichotał, jakby komuś przez ten fakt zamieszkania w Babelsbergu sprawił psikusa. »Ja w zmilitaryzowanym Poczdamie – uśmiechał się – gdzie dawniej odpędzono by mnie psami od każdej bramy; ale na złość tym tradycjom chciałem tu zamieszkać«⁴³.

⁴⁰ Raport FBI, New York, z dnia 22 września 1944, s. 6, cytowane [w:] A. Stephan, *op.cit.*, s. 214.

⁴¹ Por. F. Albrecht, *Deutsche Schriftsteller der Entscheidung. Wege zur Arbeiterklasse 1918–1933*. Berlin – Weimar 1975, s. 270.

⁴² Por. G. Büchler-Hauschild, *Hans Marchwitza*, [w:] B. Kortländer (Hg.), *Literatur von nebenan 1900–1945. 60 Portraits von Autoren aus dem Gebiet des heutigen Nordrhein-Westfalen*. Bielefeld 1995, s. 236–240.

⁴³ WISZ [W. Szewczyk], *Dr h.c. Marchwitza*. „Życie Literackie” 1965, nr 5 (679), s. 2; również [w:] W. Szewczyk, *Dr honoris causa Marchwitza*, [w:] Idem: *Co robią Niemcy*. Kraków 1969, s. 244–247.

W kolejnym roku poczta Niemieckiej Republiki Demokratycznej wydaje serię sześciu znaczków okolicznościowych *Helden des antifaschistischen Freiheitskampfes*. Na poszczególnych nominałach od 5 do 50 fenigów widnieją podobizny bohaterów walk w Hiszpanii. Oprócz Hansa Marchwitzy upamiętniono działacza komunistycznego i komisarza politycznego batalionu im. Ernsta Thälmana, Hansa Beimlera (1895–1936); członka KPD, dowódcę batalionu im. Edgara André a następnie XI Brygady Międzynarodowej⁴⁴ w stopniu podpułkownika, Hansa Kahle (1899–1947); szefa sztabu XII Brygady Międzynarodowej im. Giuseppe Garibaldiego a następnie dowódcę XI Brygady Międzynarodowej (1938), Heinricha Raua (1899–1961); pisarza i komisarza wojennego batalionu im. Ernsta Thälmana, Willi'ego Bredla (1901–1964); działacza Komunistycznego Związku Młodych [Kommunistischer Jugendverband (KJV)] oraz komisarza politycznego batalionu im. Ernsta Thälmana, Artura Beckera (1905–1938).

Bibliografia

- Albrecht Friedrich, *Deutsche Schriftsteller der Entscheidung. Wege zur Arbeiterklasse 1918–1933*. Berlin – Weimar 1975.
- Albrecht Kurt, Greiner-Mai Herbert, *Schriftsteller der DDR*. Leipzig 1974.
- Bębenek Stanisław (red.), *Bibliografia literatury tłumaczonej na język polski 1945–1977*. Tom 2. Warszawa 1978.
- Büchler-Hauschild Gabriele, *Hans Marchwitza*, [w:] Kortländer Bernd (Hg.), *Literatur von nebenan 1900–1945. 60 Portraits von Autoren aus dem Gebiet des heutigen Nordrhein-Westfalen*. Bielefeld 1995, s. 236–240.
- Bungert Heike, *Deutsche Emigranten im amerikanischen Kalkül. Die Regierung in Washington, Thomas Mann und die Gründung eines Emigrantenkomitees 1943*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“ 1998, H. 2, s. 253–268.
- Driesen Inge, Haase Horst, *Lexikon sozialistischer deutscher Literatur. Von den Anfängen bis 1945. Monographisch-biographische Darstellungen*. Leipzig 1964.
- Grimm Reinhold, *FBI-„Subjekt“ Bertolt Brecht Zum V. Internationalen Brecht-Kongress*, „The German Quarterly“ 1980, vol. 53, no. 3, s. 348–351.
- Hierowski Zdzisław, *Młodość Hansa Marchwitzy*, „Odra” 1961, nr 2, s. 39–49.
- Marchwitza Hans, *Pierwsze kroki i inne opowiadania*. Warszawa 1952.
- Marchwitza Hans, *In Amerika*. Berlin 1961.
- Marchwitza Hans, *In Frankreich. In Amerika*. Berlin 1971.
- Naganowski Egon, *Czołowi pisarze demokratycznej literatury niemieckiej*, „Polska Zachodnia. Tygodnik Ilustrowany” 1949, nr 47/8 (223/4), s. 5.
- Newton Michael, *The FBI encyklopedia*. Jefferson NC – London 2003.
- Ranicki Marcei, *Z dziejów literatury niemieckiej 1871–1954*. Warszawa 1955.
- Reich-Ranicki Marcel, *Hans Marchwitza. Eine peinliche Legende*, [w:] Idem, *Ohne Rabatt. Über Literatur der DDR*. Stuttgart 1991, s. 19–23.
- Skop Michał, *Hans Marchwitza – „Arbeiterschiftsteller“ zwischen Schlesien, Ruhrgebiet und Potsdam*, „Orbis Linguarum“ 2018, vol. 47, s. 81–87.

⁴⁴ Od 1938 roku jako XI Międzynarodowa Brygada im. Ernsta Thälmana.

Skop Michał, *Hans Marchwitza* — „*Górnik i pisarz*” ze Śląska, „*Zaranie Śląskie*” 2017, nr 3, s. 12–19.

Stephan Alexander, *Im Visier des FBI. Deutsche Exilschriftsteller in den Akten amerikanischer Geheimdienste*. Berlin 1998.

Szewczyk Wilhelm, *Dr honoris causa Marchwitza*, [w:] Idem, *Co robią Niemcy*. Kraków 1969, s. 244–247.

Szyrocki Marian, *Dzieje literatury niemieckiej*. Tom 2, Warszawa 1972.

WISZ [Szewczyk Wilhelm], *Dr h.c. Marchwitza*, „*Życie Literackie*” 1965, nr 5 (679), s. 2.

Słowa kluczowe

Hans Marchwitza, pisarz antyfaszystowski, pisarz emigracyjny, Stany Zjednoczone, FBI

Abstract

Targered by the FBI. The troubled stay of writer Hans Marchwitza in America

Hans Marchwitza (1890–1965), writer and proletarian poet, was born in Scharley near Beuthen in Upper Silesia. Marchwitza worked as a miner before turning to the left-wing journalism in the 1920s. An outspoken communist, he fought against right-wing forces that overthrew the Weimar Republic in Germany. In August 1940, after the German army occupied France, the writer was held in a camp in Marseille. From there, in June 1941, he went to Ellis Island and sought entry to the United States. He was one of more than thirty German émigré writers who were granted asylum in the United States, thanks largely to the involvement of American leftist writers. Of the more than two hundred applications by German writers, dozens of them, mostly prominent ones, were subjected to surveillance by the US Federal Bureau of Investigation (FBI) and Immigration and Naturalization Service (INS). While in America, Marchwitza self-published two volumes of poetry, “*Untergrund*” and “*Wetterleuchten. Gedichte. A collection of anti-fascist poems*” (New York, 1942). Most of the reportages and short stories collected in the volumes “*In Frankreich*” (1949) and “*Unter uns*” (1950) containing memoirs and notes from the life of a miner in Silesia and the Ruhr region, as well as selected life stations from his stay in France and Spain. The writer returned with his second wife Hilde Stern to a defeated Germany in 1946.

Keywords

Hans Marchwitza, German proletarian poet and writer, antifascist novelist, exiled writer targeted by the FBI